

Zofia Sulgostowska

Przeszłość bez źródeł pisanych widziana z perspektywy archeologa

Obecność źródeł niemych, chociaż wiele wymownych, dotyczy wszystkich etapów rozwoju ludzkości. Są nimi zarówno pojedyncze znaleziska wytworów, jak i stanowiska archeologiczne zawierające artefakty wykonane z różnych surowców. Źródłem są również układy przestrzenne zabytków i konstrukcje towarzyszące materiałom archeologicznym. Przełomem w procesie antropogenezy było pojawienie się mowy artykułowanej, która jest uznawana za kluczowy moment w społecznościach łowców-zbieraczy, ułatwiający ich wzajemne porozumiewanie się. Czas jej pojawienia się jako środka komunikacji między indywidualnymi ludźmi i grupami jest nadal dyskutowany przez naukowców z różnych dziedzin. Skłaniają się oni do przypisania tej umiejętności późnym etapom rozwoju człowieka neandertalskiego (*Homo neanderthalensis*), u którego jest potwierdzona obecnością genu FOXP2, budową czaszki, krtani oraz płuc. Inni badacze uznają, że mowa jest związana z etapem rozwoju człowieka współczesnego (*Homo sapiens sapiens*). Dotyczy to okresów między 50 a 40 tysiącleciem p.n.e.

Natomiast źródła pisane w historii ludzkości trwają znacznie krócej w porównaniu ze źródłami mówionymi, które były i nadal pozostają w użyciu grup żyjących współcześnie, a nie znających pisma. Pojawiły się one około czwartego tysiąclecia p.n.e. w Mezopotamii, wśród społeczności, które osiągnęły stopień gospodarki wytwórczej uprawiając rolnictwo i hodowlę bydła. Obecność nadwyżek żywności spowodowała gromadzenie zapasów i konieczność zarządzania nimi. Wskazuje to, że potrzebę zapisu transakcji handlowych wywołały czynniki ekonomiczne. W różnych kulturach używano odmiennych surowców do nanoszenia znaków alfabetu. Pierwsze teksty klinowe sporządzano na glinianych tabliczkach, później wprowadzono papirus, pergamin czy papier wynaleziony w Chinach. W Ameryce Środkowej używano również pisma węzełkowego. Rozpowszechnienie pisma niesło ze sobą groźbę wyparcia indywidualnej narracji ustnej, czego obawiał się Platon.

W literaturze istnieje wiele definicji źródła archeologicznego. Według wykładni Gabrieli Maetzke, Teresy Rysiewskiej, Stanisława Tabaczyńskiego i Przemysława Urbańczyka z roku 1978: „Źródłem archeologicznym dla badania danego układu [społeczno-kulturowego] będzie [...] każdy kopalny korelat tego układu — rezultat działalności człowieka lub element otoczenia pozostający w uchwytym związku z tą działalnością — pozostający do niego, z punktu widzenia danego badania, w relacji reprezentowania. Źródłem w szerszym znaczeniu są także odwzorowania korelatów układu w postaci dokumentacji archeologicznej”¹, a w wersji późniejszej autorstwa Gabrieli Maetzke: „Źródłem archeologicznym do badania określonego układu społeczno-kulturowego będzie zatem każdy rzeczowy korelat tego układu, który niezależnie od warunków odkrycia lub identyfikacji pozostaje do niego w relacji reprezentowania”².

¹ G. Maetzke, T. Rysiewska, S. Tabaczyński, P. Urbańczyk, *Problemy analizy opisowej stanowisk wielowarstwowych*, „Archeologia Polski”, t. 23, 1978, s. 7–52.

² G. Maetzke, *Źródła archeologiczne jako odwzorowanie procesu społeczno-kulturowego*, [w:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, t. I, red. W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński, Wrocław 1986, s. 296.

Definicje te pozostają aktualne i wynika z nich, że źródła archeologiczne są różnorodne i mają charakter dynamiczny, który zmienia się wraz z pojawieniem się umiejętności obróbki nowych surowców oraz nowych technik wytwórczych. Pierwszy był kamień, służący do obróbki innych surowców organicznych. Preferowano jednak skały krzemionkowe łatwo poddające się obróbce i zbierane z powierzchni oraz pozyskiwane metodą kopalnianą już w paleolicie. Cenne surowce krzemionkowe podlegały już wówczas wymianie, co świadczy o dalekosiężnych kontaktach społecznych. Do tej pory ważną rolę odgrywają surowce organiczne jak kość, poroże, drewno oraz rośliny dzikie i uprawne. W materiałach archeologicznych spotykamy je dużo rzadziej, dotyczy to zwłaszcza epoki kamienia, na co wpływa tafonomia powodująca ich szybszy rozkład.

Późniejszym surowcem jest glina, która pojawia się w górnym paleolicie Europy. Używano jej do wylepiania palenisk i formowania drobnej plastyki figuralnej oraz dużych rzeźb. W neolicie stała się powszechna jako surowiec do produkcji zasobników na produkty spożywcze oraz do tworzenia architektury mieszkalnej i sakralnej. Z metali złoto było pierwszym surowcem służącym do produkcji ozdób. Brąz i żelazo upowszechniły się później, kiedy wykonywano z nich narzędzia codziennego użytku, m.in. rolnicze, ale również różnorodną broń i ozdoby o wyszukanych formach. Ze wszystkich wymienionych surowców powstawały również dzieła sztuki, do których wyrobu ich używano. Dla ówczesnych społeczności bogactwem był dostęp do terenów ze złożami surowców. Należy podkreślić, że źródła archeologiczne dotyczą nie tylko świata rzeczy materialnych, ale także idei abstrakcyjnych, w tym życia duchowego najstarszych społeczności. Już neandertalczyk zapoczątkował złożone rytuały grzebalne, którym podlegały obie płcie i wszystkie grupy wiekowe. Na tym etapie widzimy początki sztuki wyrażone ozdobami osobistymi i użyciem barwników. Natomiast skokowy rozwój w dziedzinie sztuki to epoka *Homo sapiens sapiens*, kiedy w górnym paleolicie na każdym kontynencie pojawia się doskonałe malarstwo naskalne, wykonywane są ozdoby osobiste oraz wznosi się konstrukcje mieszkalne i grobowe z kamienia i gliny.

Archeologowie skupiają uwagę zazwyczaj na pragmatycznych działaniach ludzi systematyzując i analizując techniki wykonywania wytworów, organizację przestrzenną osad i cmentarzysk oraz zmieniającą się wraz z przemianami klimatu i krajobrazu gospodarkę. Zwykle pomijają sferę kultury duchowej, która wymaga złożonych interpretacji wspomaganych danymi zaczerpniętymi z antropologii kulturowej. Wielka różnorodność źródeł archeologicznych wymusza konieczność współpracy interdyscyplinarnej z innymi specjalnościami. Należą do nich nauki przyrodnicze, takie jak geologia, petrografia, geomorfologia, gleboznawstwo; biologia: antropologia fizyczna, genetyka, archeozoologia, paleobotanika (badanie makro- i mikroszczątków oraz odcisków na polepie i ceramice), traseologia (badanie śladów użytkowania na powierzchniach wytworów krzemiennych i kamiennych), chemia (badanie składu chemicznego ceramiki i metali, itp.).

Metody datowania źródeł archeologicznych są szczególnie ważne dla ustalenia prawidłowej chronologii stanowisk i poszczególnych zabytków, a w konsekwencji przypisania ich poszczególnym etapom rozwoju społecznego. Wybór metody zależy od wieku stanowiska. W ostatnich kilkudziesięciu latach upowszechniło się datowanie warstw z zabytkami za pomocą różnorodnych metod: uranowej, torowej (stosowane do najstarszych źródeł), a dla młodszych termoluminescencji oraz datowania radiowęglowego. Dla źródeł poniżej wieku 50 tysięcy lat szczególnie przydatna jest metoda datowania radiowęglowego, wykorzystywana teraz już powszechnie. Wynika to z dostępności wielu laboratoriów w kraju i zagranicą, o różnym jednak stopniu wiarygodności, oraz ze znacznego obniżenia kosztów analiz. Procedura ta wymaga doboru wiarygodnej próbki, jej prawidłowej obróbki oraz znajomości specyfiki krzywej kalibracyjnej.

W Polsce paleolityczne i mezolityczne stanowiska wielowarstwowe, jak m.in. Całowanie koło Warszawy, dysponują serią dat przekraczających kilkadziesiąt odczytów³. Wyniki współczesnych badań stanowisk bez chronologii radiowęglowej mają nikłe szanse na publikację w prestiżowym czasopiśmie. Należy również wspomnieć o ważnej roli nauk historycznych w rekonstrukcji nowszych okresów pradziejów obejmujących czasy od wczesnego średniowiecza po nowożytność.

Każda z wymienionych dyscyplin cechuje się swoistymi metodami badawczymi. Powodzenie procesu badawczego zależy zatem od ustalenia zadań dla specjalisty rozumiejącego dobrze potrzeby archeologii i odpowiadającego na postawione pytania, a nie tylko publikującego opisowe analizy bez ich interpretacji. Dobór takich osób nie jest łatwy, ale powstają zespoły złożone z badaczy różnych specjalności wspólnie dążących do rekonstrukcji minionej rzeczywistości przyrodniczej i działających w tych warunkach społeczności ludzkich.

Sposób pozyskiwania źródeł archeologicznych jest różny: źródła najwyższej jakości są bezpośrednio wydobywane w trakcie systematycznych badań wykopaliskowych, gwarantujących poznanie układu przestrzennego i pełną dokumentację znalezisk. Jednak wiele cennych źródeł jest również pozyskiwanych w sposób przypadkowy, co szczególnie dotyczy odkrycia pradziejowych szczątków ludzkich oraz wytworów sztuki, które wzbudzają szczególne zainteresowanie znalczów. Doniesienia o nich powinny docierać do służb konserwatorskich, lokalnych muzeów i szkół, co niestety nie jest częstą praktyką. Zasoby źródeł archeologicznych rosną z każdym sezonem badawczym, co wiąże się z kontynuacją badań terenowych i powiększeniem kadry profesjonalnych archeologów, które nastąpiło w drugiej połowie XX wieku. Celem działania badaczy jest pozyskanie najbardziej wymownych źródeł najwyższej jakości. W wyniku prowadzonych przez prawie sto lat prac wykopaliskowych dysponujemy rozległym zasobem źródeł, ale tylko wobec nielicznych kolekcji możemy stosować najnowsze metody badawcze. Stanowiska z początku XX wieku były eksplorowane bez ścisłych obserwacji planigraficznych i stratygraficznych, rzadko dokumentowano je profesjonalnie. Nie stosowano również przesiewania osadu, co zaprzepaściło możliwości uzyskania licznych szczątków organicznych. Wiele cennych kolekcji było również przechowywanych niewłaściwie, zwłaszcza podczas II wojny światowej. Te czynniki powodują, że liczne stanowiska ze spektakularnymi zabytkami nie mogą być źródłem informacji wymaganych od źródeł najwyższej jakości. Współczesna metodyka badań wymusza zachowanie procedur, których nie można zastosować z racji niepełnej dokumentacji. Również dawne sposoby chronienia zbiorów często nie spełniały odpowiednich warunków, przez co utraciliśmy możliwości datowania przyrodniczego znalezionych obiektów.

Jednym z kluczowych zagadnień jest trwałość surowców użytych przy wytwarzaniu źródeł archeologicznych. Kamień (krzemień) jest bardzo trwały i stąd jego dominacja wśród materiałów z najstarszych okresów paleolitu i mezolitu wobec surowców organicznych, na które wpływ ma tafonomia (zachowanie szczątków organicznych w zależności od warunków glebowych otaczającego środowiska). Ale to nie sam zabytek ma decydujące znaczenie, lecz metodyka badań uwzględniająca kontekst jego znalezienia w układzie przestrzennym. Współczesne badania terenowe stanowisk bywają wyprzedzające, czego przykładem była inwentaryzacja powierzchniowa stanowisk podjęta w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w latach siedemdziesiątych XX wieku. Jej wynikiem jest zarejestrowanie na arkuszach AZP, mapach o powierzchni 37,5 km², dziesiątków tysięcy stanowisk lub punktów znalezisk o chronologii obejmującej okresy od starszego paleolitu po czasy nowożytne.

³ *Całowanie. A Final Palaeolithic and Early Mesolithic Site on an Island in the Ancient Vistula Channel*, red. R. Schild, Vetera et nova. Opracowanie źródeł archeologicznych z zasobów IAE PAN nowymi metodami badawczymi, t. 2, Warszawa 2014.

Badania terenowe są koniecznością wymuszoną inwestycjami przemysłowymi (przebieg autostrad, nowych dróg i gazociągów), które odsłaniają warstwy z zabytkami archeologicznymi zalegającymi na różnych głębokościach. Podczas ich prowadzenia decydująca jest minimalna inwazyjność badań ratowniczych i zachowanie współczesnych standardów dokumentacji. Koszt tych badań bywa bardzo wysoki, bo tego wymaga nowoczesny proces badawczy, który wiąże się z dokładnością i kosztochłonnością badań. Wynika to z użycia najnowszego sprzętu — w terenie, do badań dokumentacyjnych, w badaniach gabinetowych oraz w późniejszych analizach wydobytych źródeł.

Badania terenowe prowadzone są w ostatnich dziesięcioleciach tylko w przypadku zagrożenia stanowiska, konieczności rozwiązania problemu istotnego dla nauki lub zdobycia finansowania ze środków społecznych. Powinno się zatem uwzględniać wybór odpowiedniej metody, aby w pełni wykorzystać potencjał badanego stanowiska archeologicznego. Archeolog przystępując do badań musi dokładnie przemyśleć, czego oczekuje od prowadzonych prac. Istotne jest więc zadawanie odpowiednich pytań. Decydująca jest rola prawidłowej, wszechstronnej dokumentacji z zastosowaniem wszystkich dostępnych metod. Badania terenowe są inwazyjne i dlatego problem dokumentacji jest zasadniczy. Natomiast stosowanie nowych metod badawczych wobec dawno pozyskanych źródeł otwiera możliwości nowych interpretacji. Takim przykładem jest dowartościowanie *Homo neanderthalensis*, który w wyniku docenienia jego umiejętności w dziedzinie sztuki i zwyczajów grzebalnych awansował na naszego przodka, co potwierdza przetrwanie jego genów wśród współczesnych społeczeństw.

Interpretacja wyników jest najważniejszym etapem, oprócz perfekcyjnie zadokumentowanych źródeł. Zwykle wzbudza ona kontrowersje, ze względu na różnorodność wniosków, w których dużą rolę odgrywa czynnik subiektywny badacza. Skupię się na następujących zagadnieniach, ujmując je chronologicznie.

Antropocentryzm. Obserwacje małych człekokształtnych oraz badania eksperymentalne innych grup zwierząt wykazują, że użycie narzędzi i mowy nieartykułowanej, żal za zmarłymi członkami grupy i pierwotne formy pochówku człowiek dzieli ze zwierzętami. Powstaje więc pytanie o granicę człowieczeństwa: czy jest nią przekazywanie umiejętności użycia narzędzi?

Przebieg antropogenezy. Jest to proces ciągły, a na wielu kontynentach pojawiają się nowe odkrycia, które zmuszają antropologów i archeologów do rewidowania dotychczasowych opinii. Pytanie, z jakim okresem związane jest pojawienie się mowy i jakie miało ono konsekwencje dla rozwoju społecznego. Kluczowym zagadnieniem jest pojawienie się kultury duchowej już u ludzi neandertalskich w postaci rytuałów grzebalnych i sztuki, udoskonalonej przez człowieka współczesnego w postaci doskonałych od początku malowideł naskalnych i innych jej przejawów.

Zmiany form gospodarki. Jaki wpływ na życie społeczne miało przejście od pierwszych typów gospodarki zbieracko-łowieckiej do wytwarzającej, którą charakteryzuje proces udomowienia zwierząt, ich hodowli oraz rolnictwo. Należy zastanowić się nad wpływem tej zmiany na stan zdrowotności ludzi, ich kultury duchowej oraz na proces urbanizacji społeczeństw rolniczych.

Rola pisma. Umożliwiło ono pośrednie przekazywanie informacji między odległymi obszarami, rozpowszechniając nowe wynalazki i prądy umysłowe. Nie można wykluczyć możliwości tendencyjnej interpretacji lub celowej falsyfikacji informacji. Czy nowe formy przekazu, które pojawiły się w XIX wieku w postaci fotografii, filmu, nagrań dźwięku, a w wieku XX internetu, wpłynęły na upowszechnienie się nowych idei?

Źródłem są wszelkie informacje dotyczące przeszłości. Źródła archeologiczne dotyczą wiedzy o przeszłości bez źródeł pisanych i na równi z nimi niosą przekaz historyczny. Konieczne jest szersze otwarcie się archeologii na stosowanie nowych metod w dziedzinach takich jak

genetyka, która umożliwi wyjaśnienia dotyczące adaptacji do nowych warunków lub problemów migracji z innych obszarów. Wymogiem jest rzetelna i szybka publikacja źródeł, a zbytnie zaangażowanie emocjonalne w ich interpretację prowadzi na manowce.

Adres Autorki:

dr hab. Zofia Sulgostowska

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

sulg@iaepan.edu.pl

THE PAST WITHOUT WRITTEN SOURCES
FROM THE PERSPECTIVE OF THE ARCHAEOLOGIST

The article discusses archaeological sources, pointing to the vital importance of the emergence of articulated speech in hunter-gatherer communities and of writing in early agricultural communities. It quotes the following definition: “an archaeological source for studying a given [socio-cultural] system is any excavated correlate of this system — a result of human activity or an element of the environment being in a tangible relationship with such an activity — which is, from the perspective of the given study, a representation of the system. In a wider sense, a source is also a representation of the correlates of the system in the form of archaeological documentation”.¹ The author highlights the variety of archaeological sources, dependent of materials and production techniques, including into this category also the non-material culture of prehistoric communities. She stresses that the multitude of sources calls for cooperation with specialists in other disciplines, paying special attention to natural-science methods of dating sites. She argues that only in cooperation with a multidisciplinary team of researchers who have been asked very specific questions can an archaeologist explain numerous issues related to the reconstruction of ancient ways of life.

Excavations should be preceded by field surveys, as was the case in the project “The Archaeological Photograph of Poland” in the 1970s, when several hundred thousand potential sites were registered. Since excavations are destructive, the article also addresses modern methods and the application of equipment that enables full documentation leading to the correct interpretation of findings. Research should be concluded with a prompt and thorough publication of the excavated evidence and its interpretation.

The conclusion lists many issues that require further research in such fields as anthropogenesis, changes in systems of economy and the role of writing in community forming.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: źródła archeologiczne, źródła pisane, nowe metody w archeologii

Key words: archaeological sources, written sources, new methods in archaeology

---

¹ Cf. footnote 1 in the article.